

ВЕСНА ТРИЈИЋ

ЛОМПАР И ЦРЊАНСКИ: БИОГРАФИЈА ЈЕДНОГ ОСЕЋАЊА

*Да би човек имао нову визију будућности,
увек је било неопходно да најпре има нову визију прошлости.¹*

Теодор Зелдин

Библиографија Мила Ломпара, као и његов укупни ангажман у култури, видно су обележени именом Милоша Црњанског. Још као гимназијалац, крајем седамдесетих година, Ломпар је о *Другој књизи Сеоба* написао обиман матурски рад, да би две деценије касније, као асистент на Филолошком факултету у Београду, пред комисијом у којој су били неки од најутицајнијих тумача нашег великог писца, Никола Милошевић и Новица Петковић, одбранио тезу у којој је указао на удео историјског, књижевног и поетичког наслеђа 18. и 19. века у његовим позним делима. Осим чланака у књижевној периодици и предговора, објављено је и пет Ломпарових монографских публикација о Црњанском, у којима се он приступно ближи потпуном обухватању овог лирског, епског, драмског и документарног опуса, док је сам израстао у његовог најбољег познаваоца и далеко најкреативнијег интерпретатора.

Врхунац овог рада, са којим се у савременој српској књижевној мисли ниједан не може поредити, представља студија *Црњански – биографија једног осећања*, чије је друго, измењено и допуњено издање, у три тома, објавила ове године издавачка кућа Православна реч из Новог Сада. Њоме су, под заједничким надређеним насловом, обухваћене истоимена монографија из 2018. године и књига есеја *Црњански и светска књижевност* из 2021, уз нешто другачију

¹ Teodor Zeldin, *Intimna istorija čovečanstva*, prev. R. Rakočević i O. Sabo (Beograd: Geopoetika, 2003), 9.

организацију текста, промену појединих наслова, значајно проширивање старих и додавање потпуно нових поглавља: први том је у целини посвећен вишепланској анализи политичких погледа Милоша Црњанског и његовог статуса у српској култури, док су друга два остала резервисана за компаративне анализе његових предратних, односно послератних књижевних дела; засебно су, овога пута, тумачени и пишчеви мемоари и путописи. На тај начин, Мило Ломпар је још једном преуредио овај део свог опуса, виђење Црњанског развијајући до веома сложеног, али целовитог и изнутра несвакидашње кохерентног система.

1.

Велика сложеност Ломпаровог наратива о Црњанском последица је циљева, опсега и дубине његовог херменеутичког захвата. Иако своје поенте не загонета, оне се не чине лако доступнима, јер су испитиване и вариране у различитим поетичким, књижевноисторијским и културнополитичким контекстима. Ауторова вијугава и семантички слојевита реченица је, осим тога, обележена и специфичним лексичким спрегивима – сигнаlima баштињења тековина различитих хуманистичких дисциплина – а повремено се грана и ка симболичким значењима, чиме верно преноси садржину његових увида. Стога читање Ломпарових есеја о Црњанском – у контраритму са рецепцијом претежног дела наше савремене есејистичке продукције – захтева будност и улагање добре мере интелектуалног напора.

Читаоцу је будност неопходна већ од самог наслова овог трокњижја: Да ли је наратив који следи заиста биографија? Како осећање може да буде биографски разматрано? У каквој је вези биографија Милоша Црњанског са биографијом тог неименованог осећања? Зашто је за Ломпаров наратив било неопходно да буде изложен у тако парадоксалном облику?

Ауторово опредељење да у наслову свог дела истакне жанровску одредницу из области документарне, на историјским изворима утемељене прозе, чији корени сежу дубоко у прошлост, све до Плутарха, било је, наравно, вишесмислено, а по њега самог и обавезујуће: сугерисало је, са једне стране, да ће излагање бити уређено у складу са хронологијом интерпретираних појава, ситуирано између историографије и литературе, у оном узаном, а веома осетљивом простору у којем се дотичу садржаји јавног и приватног живота; једино би ту, наиме, његово излагање могло да задобије убедљивост културноисторијске аргументације напоредо са тананошћу метафизичких импликација. Из такве перспективе

посматрана, књижевна дела Милоша Црњанског могу да буду извори биографског истраживања у истој оној мери у којој су то дела нефикционалне прозе, попут његове преписке, новинских чланака или мемоара.

Структура наслова, међутим – којом је презиме великог уметника истакнуто у први план, али и доведено у напоредни однос са зачудном синтагмом „биографија једног осећања” – имплицира да, и поред тога што је Црњански у средишту ауторове пажње, штиво које следи није његов животопис, или бар да то није у конвенционалном значењу наведеног појма: оно што ће посредством интерпретације пишчевог егзистенцијалног и књижевног искуства кроз време у овим есејима бити праћено ће, уместо њега, бити нека неименована емоција. Посреди, међутим, не може да буде обично или просечно осећање – јер су таква променљива и краткотрајна – што значи да се ни расправа о Црњанском неће одвијати на равни душевног, већ духовног живота; осећање би ту, у додиру са садржајима самосвести, идентитета и искуства постојања, могло да има историјски развој и трајање, својства која би на адекватан начин могла да испрати управо неконвенционална биографска нарација.

Такав наслов је, показате се, веран одраз садржине Ломпарових есеја: у функционално различитим текстовима Милоша Црњанског, уметничким, публицистичким и документарним, настајалим у периоду дужем од пола века, у различитим приватним, културноисторијским и друштвенополитичким околностима, аутор утврђује присуство истог егзистенцијалног доживљаја, чију развојну путању прилежно описује и прати; уобичајени подаци из пишчеве биографије, притом, за њега су од споредног значаја: он их у наратив укључује једино уколико доприносе расветљавању тог основног феномена, у којем се пресецају интуиција и сазнање, личност и колектив наспрам којег се та личност идентификује.

Поступајући на начин доброг познаваоца историје културе, идеја, али и људске природе, Мило Ломпар са назначених полазишта расветљава унутрашњу логику свих документованих пројава духа нашег великог писца, од приватних разгледница и преписке до романа; осећање чију биографију истражује и предочава приказао је као извориште личне предодређености Милоша Црњанског, његових животних, књижевних и политичких опредељења, авангардности у односу на различите поетичке токове и политичке некоректности у супротстављеним идеолошким контекстима. Тако је аутор, истовремено, изнашао начин да повеже наизглед неспојиве крајности пишчевог егзистенцијалног и књижевног искуства, приказане случајеве испољавања карактерних мана са необичном

принципијелношћу и књижевним делима велике уметничке лепоте. Указујући на вишеструко доказану доследност између пишчевих приватно или јавно изговорених речи и дела, у културноисторијским контекстима који су, иако временски и политички удаљени, уређени према истим законима мимикрије и конформизма, Ломпар ту доследност предочава и као неспоран морални квалитет.

То не значи да је Милош Црњански у његовом виђењу беатификован: како и сам аутор предочава, садржаји који се у културном памћењу за Црњанског везују – од недостојанствене епизоде са Тадијом Сондермајером и оптужби да је био симпатизер фашизма, до пропалих покушаја да се прилагоди очекивањима комуниста на власти – такве су природе да би његова беатификација практично била немогућа. Некритичко величање, међутим, није ни у Ломпаровим преконцепцијама: он „компромићује” биографске моменте пажљиво претреса, не нарушавајући границе доброг укуса, али и не дозвољавајући да ишта остане под тепихом, за сваки такав моменат проналазећи одговарајуће место у „биографији осећања”; у његовом разумевању, које је комплетно, Милош Црњански, ни у једном аспекту своје личности и дела, није цензуриран.

Осећање пак које, из Ломпаровог херменеутичког угла, Црњанског никада није напуштало, агонично је и патничко; његов развој био је, према изложеној евиденцији, скопчан са удаљавањем од света и водио је нихилизму, рефлектујући се у пишчевим позним делима као истински мрачна доктрина. Суштински, међутим, то осећање није нимало лако одредити: могуће је, на пример, идентификовати његове спољашње знаке – попут пишчеве неспособности да се прилагоди захтевима друштва чак и када то прижељкује – или побројати представе које се у њега асоцијативно уклапају – попут момента у којем Српска академија наука и уметности одбија да у своје чланство прими аутора *Сеоба* – али га је тешко једноставно именовати. Ломпар је, у таквим случајевима, посезао за неким од корелативних појмова из модерне филозофије – од аутентичности и страности до аутсајдерства и отуђења – што није само последица сложености откриваног феномена већ и његове значајне кореспонденције са духом времена у којем је писац живео. Из тога проистиче да се у осећању чију биографију пише Мило Ломпар, егзистенцијална искуства Милоша Црњанског укрштају са кретањима модене мисли, чиме и њихов значај постаје општијег карактера.

Иако се, дакле, манифестује у ситуацијама пишчевог сукоба са светом – односно са различитим политичким порецима, српским културним стандардом и институцијама – природа тог осећања не може да се објасни само личношћу Милоша Црњанског, његовом снажном самосвешћу, нарцизмом или основном природом

која је и од њега самог добрим делом остала сакривена већ једино уколико се у обзир узму и хоризонти које је очитовала његова епоха; то је моменат у којем специфичан емоционални интензитет за којим Ломпар трага кроз писану оставштину Милоша Црњанског постаје *стиваран*, подложен научној декрипцији и анализирању.

Методологија тумачења на предоченом нивоу, међутим, више није алатка помоћу које се смисао књижевног дела проналази и описује попут предмета, већ узбудљива егзистенцијална пракса у којој се тумач оријентише према пишчевим интелектуалним интенцијама, намеран да открије изворну пуноћу смисла његовог дела; дистанца међу њима се притом смањује, док се есеји, као производи интерпретације, богате естетским квалитетима.

За Ломпара би се, стога, у аналогiji са речима којима је Исидора Секулић описала Слободана Јовановића, могло рећи да је у себи спојио научника и уметника.

2.

Све претходне књиге Мила Ломпара о Црњанском биле су награђене, што је спољашњи, формални знак препознавања њихове научне вредности и културног значаја;² свака од њих имала је и бар по два издања, што је у текућој научној продукцији реткост, а сугерише да интересовање за ове књиге постоји и да траје, не ограничавајући се на контекст њиховог првог објављивања.

У академским круговима, међутим, рецепција наведених публикација остала је ограниченог обима, а укупно узев, и суздржана; озбиљнијих покушаја оспоравања Ломпарових увида, истина, није било, али је и спремност да се о њима расправља и подробије пише готово у потпуности изостала. Констатујући сазнајни допринос и хвалећи естетска својства Ломпарових есеја о Црњанском – констатовано је да су посредни ремек-дела савремене српске есејистике – и одајући признање ауторовом посвећеништву – због којег је довођен у везу са Исидором Секулић и њеним односом према Његошу – академска критика је у ствари избегла да се суочи са пуним смислом ових интерпретација и да се према том смислу експлицитно одреди.

² За своје радове о Црњанском, Мило Ломпар је, хронолошким редом, добио следећа признања: Октобарску награду града Београда за матурски рад посвећен *Друјој књизи Сеоба* 1980, Награду „Станислав Винавер” за студију *Смисао завршејка у роману* 1996, Награду „Ђорђе Јовановић” за есеј *Црњански и Мефистофел* 2000, Награду „Лаза Костић” за збирку есеја *Айолонови џушокази* 2005, Награду „Меша Селимовић” за монографију *Црњански – биографија једној осећања* 2019. и Награду „Димитрије Богдановић” за књигу есеја *Црњански и свейска књижевности* 2022. године.

Преврат, с друге стране, који Ломпарове књиге, из самог средишта академског дискурса, уносе у традицију тумачења Милоша Црњанског представља њихов суштински квалитет; својом дубином и енергијом, тај преврат подсећа помало на немир који је својевремено изазвала *Лирика Ийјаке*, подстичући једног критичара од угледа да песника „Наше елегије” и „Спомена Приципу” упореди са пустахијом који, идући улицом, разбија излоге и изврће натписе, мењајући називе фирмама. Тек када се та димензија Ломпарових тумачења заиста узме у обзир, размере њиховог књижевноисторијског доприноса изаћи ће на видело: развијајући нашу способност да разумемо Црњанског, да га интелектуално и духовно обухватимо у свој његовој сложености и разноликости, Ломпар не мења само преовлађујућу представу о аутору *Сеоба* већ и о модерној српској књижевности уопште, о њеним транспарентним поетичким и скривеним идеолошким токовима. Логика пак на којој он темељи своја тумачења има својства домино-ефекта: сложимо ли се са једним аспектом Ломпарових интерпретација, без већих дедуктивних пропуста нећемо моћи да оспоримо ниједан од њих.

Национална књижевна историја није, а не може ни да буде политички неутрална културна појава: дефинишући корпус националне књижевности и утврђујући канон којим ће тај корпус изнутра бити уређен, развијајући наратив о највећим културним вредностима једне нације, књижевни историчар, данас као и у прошлости, доприноси артикулацији њеног идентитета. Та артикулација ослоњена је, наравно, на културне садржаје прошлости, али суштински условљена културнополитичким назорима самог аутора и идеолошким хоризонтима његовог времена: тако је у другој половини 19. века било са *Историјом српске књижевности* Стојана Новаковића, а тако је било и стотину година касније, са *Историјом српске књижевности* Јована Деретића.

Када Мило Ломпар своја вишедеценијска писања о Црњанском угради у културноисторијску визију развијену у *Духу самојоричања*, на делу није политичка инструментализација књижевности већ научно утемељени књижевноисторијски наратив, усклађен како са својствима српске књижевности – која је, кроз историју, била чувар националног идентитета – тако и са опусом самог Црњанског, који је имао развијену свест о полицентричној интегралности културе српског народа.

Свака Ломпарова књижевнокритичка интерпретација утемељена је на књижевноисторијској аргументацији велике убедљивости и снаге: реконструишући неретко контексте првих објављивања дела Милоша Црњанског, подсећајући на њихове типичне

књижевнокритичке одјеке, али и на друштвенополитичка кретања која су те одјеке условљавала, он свако од тих дела посматра у сложеној мрежи историјских околности, променљивих поетичких парадигми, духовних комешања времена и егзистенцијалних искустава самог аутора. Он тиме сазнајне и уметничке квалитете опуса Милоша Црњанског доводи у значајну везу са историјом оних идеја које су обележиле наше саморазумевање, с једне стране, а модерну епоху, с друге; на предоченој позадини, књижевна и културна вредност тог опуса постаје неупоредива.

Ломпарово инсистирање на традицији оспоравања аутора *Романа о Лондону* могло би се, на први поглед, учинити претераним или задртним, али управо је то оно што у овом контексту има одлучујућу улогу. Анализирајући полемике које је крајем двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века Црњански водио са репрезентативним представницима најпре грађанске, а онда и левичарске интелигенције – са Марком Царем, рецензентом у Српској књижевној задрузи, Миланом Богдановићем, уредником тада још увек младог Нолита, као и са највећим хрватским писцем, Мирославом Крлежом – Ломпар је доказао да су клишетиране представе о Црњанском (као несолидном, морално и образовно упитном човеку, наметљивом Пречанину сумњивог укуса, у чијем делу има чулности али не и мисаоне дубине) тада формиране, као и да су предодредиле његову књижевноисторијску судбину. Не само што је након Другог светског рата, у суштински другачијим друштвенополитичким околностима, Марко Ристић, као оличење симбиозе грађанског духа и комунистичког режима, предочени анимозитет екстремно радикализовао, проглашавајући Милоша Црњанског мртвим песником, но се предратни клишеи, у нешто измењеним облицима и са промењеним вредносним предзнацима, јављају и данас, у делима иначе преданих проучавалаца и љубитеља опуса великог писца; стога, на пример, достојанствена фигура Иве Андрића остаје неупитна, док је Милош Црњански и даље – што и сама ова студија показује – онај који ремети основна начела културне хијерархије. Упозоравајући на жилавост и варијантне облике споменутих стереотипа, Мило Ломпар имплицира да традиција тумачења – која дело Милоша Црњанског своди на поједине његове компоненте, погрешно га интерпретирајући, а у одређеној мери и кривотворећи – није сразмерна величини и вредности тога опуса – они су већи од наше способности да их појмимо – односно да јој целовитост лика Милоша Црњанског стално измиче; да би тај лик коначно био обухваћен, стандарди српске културе претходно би морали да буду проширени, а ми сами духовно и интелектуално *разбуђени*.

Ломпарове интерпретације појединачних дела великог писца одвијају се стога на по неколико сазнајних планова: на књижевном и културном, естетском и идеолошком, у српским, као и у европским оквирима; поетичко се ту увек налази у тесној вези са егзистенцијалним и националним, расветљавано је час споља, а час изнутра. Призивајући читаву традицију тумачења Црњанског у своје есеје, Мило Ломпар са њом ступа у полемички дијалог – те и оно што директно не оспорава, преиначава, проширује или развија – како би ту традицију превладао, у сопственом херменеутичком доприносу је и преокрећући. С друге стране, културноисторијски контекстуализујући главне правце рецепције Милоша Црњанског, сагледавајући их, у ствари, на плану историје појединих идеја, Мило Ломпар је разоткрио и механизме на којима почива књижевнокритичка селекција вредности и изградња књижевног канона – који су и данас актуелни – на штету интереса српске културе, попут давања облика естетских приговора личним и политичким неслагањима или привилеговања друштвенополитичког интереса над културноисторијским увидима и сл. На тај начин, он је неодговарајуће позиционирање Милоша Црњанског у канону српске књижевности објаснио слабостима наше културне свести, доминацијом опортуног и конформистичког духа, с једне стране, а прихватањем става да нашем културом доминирају традиционални и ретроградни токови, с друге.

У интелектуалном оквиру који је тиме себи задао, а чије су размере, из наше перспективе гледано, титанске, Мило Ломпар је сабрао већину својих интерпретација појединачних дела Милоша Црњанског, старе есеје још једном проширујући, преиспитујући истовремено исправност њихових увида, а новима заокружујући у кохерентан систем своје читање овог опуса. Он се притом није задржавао само на оповргавању погрешних читања појединачних дела великог писца – *Друје књије Сеоба*, на пример, или „Стражилова” – већ је понудио и једно сасвим ново виђење овог опуса у целини: указао је, на пример, да између предратних и послератних дела Милоша Црњанског не постоји рез ни дисконтинуитет, већ само године ћутања након којих је писац своје некадашње теме и симболе видео у другачијем светлу, у складу са менама свог основног егзистенцијалног осећања, да се у средишту тог опуса не налази фигура ратника ни војника, како се под снажним утиском *Дневника о Чарнојевућу*, *Сеоба* и *Друје књије Сеоба* обично мисли већ, у складу са кретањима модерне европске мисли, фигура странца и осећање страности, да се у дуго несхваћеном роману *Код Хийерборејаца* налази интелектуални темељ *Романа о Лондону*, а

да ће разумевање Црњанског бити погрешно или мањкаво све док се не ослони на природу пищевог односа према наслеђу хуманизма и ренесансе, као и гностичких мислилаца; доводећи поједина дела нашег великог писца у комапаративне односе са делима бројних његових европских и америчких савременика, као и „крз време”, са ауторима чија дела са његовима тематски или жанровски кореспондирају – од Рилкеа, Орвела и Арцибашева до Дос Пасоса и Бекета, и од Ђакома Казанове до Петера Хандкеа – он не открива само да су та дела, у време свог првог објављивања, била поетички актуелна, већ и да су ту актуелност спајала са трајним уметничким вредностима.

На наведени начин, Мило Ломпар није само проширио већ и суштински изменио хоризонт на којем је, након ових есеја, даља релевантна интерпретација дела Милоша Црњанског уопште могућа: он је то дело суочио са низом нових интелектуалних гледишта и покренуо је мноштво питања којима се, поводом Црњанског, пре њега нико није бавио (о утицајима препознатљиво постмодернистичких трендова у приповедању и разумевању историје, на пример, или његовог места на развојној путањи европског романа од Флобера до Хандкеа). Истовремено је понудио и нову парадигму српске културе, заснивајући је на немирном и генијалном духу песника „Ламента над Београдом”: у непрестаном превирању и промени, са парадоксалним спојем плебејског и аристократског у свом доживљају света, Милош Црњански је, на уметнички врхунски начин и у складу са европским духовним и поетичким кретањима свога времена, однеговао знање о континуитету наше културе од 18. века наовамо, као и свест о њеној полицентричној интегралности, све време искушавајући садржаје српске националне егзистенције, не дозвољавајући им да се умртве и изгубе смисао.

Сходно свему наведеноме, студија *Црњански – биографија једној осећања* Мила Ломпара не би требало да буде схваћена као последња реч коју би српска књижевна критика о свом модерном класику имала да каже, већ као почетак једног њеног сасвим новог поглавља.

У есејима о Црњанском сусрећу се и прожимају сви аспекти разноликог и разнородног опуса Мила Ломпара, од књижевно и културноисторијских, преко културнополитичких до филозофских и моралистичких; поред књига о Његошу, они чине окосницу тог опуса. С обзиром пак на дуготрајност Ломпарових занимања за стваралаштво и судбину Милоша Црњанског, могуће је и да је велики писац, сазнајним вредностима свог дела, односом према традицији и разумевањем националне егзистенције, утицао ако не и

предодредио данашњег Мила Ломпара као свог читаоца и као идеолога српске културе. Опчињен његовим делом, деценијама посвећен надоградњи, преиспитивању и продубљивању својих тумачења, Ломпар је у нашој култури, на трагу јунака својих есеја, издвојена појава, субверзиван и тешко сагледив, често у центру пажње, али у суштини, без правих саговорника.